

A Comparative Linguocultural Analysis Of Synonyms, Antonyms, And Homonyms In English And Uzbek

Abdusalomova Umidaxon Dilmurodjon qizi

2nd year master's student, Kokand University

Abstract

The article offers a comparative linguocultural analysis of synonyms, antonyms, and homonyms in English and Uzbek. The study relies on representative text sampling, componential and pragmatic analysis, and contextual verification. The results demonstrate that evaluative meanings and etiquette norms systematically shape synonymy and antonymy, while culturally stabilized scenarios intensify homonymy-related ambiguity. The paper contributes implications for translation practice and bilingual lexicography.

Key words: English: synonymy, antonymy, homonymy, linguoculturology, comparative analysis, pragmatics, connotation

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida sinonim, antonim va omonimlarning lingvokulturologik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot korpusga yaqin matn tanlovi va semantik-pragmatik tahlilga tayandi. Natijalar sinonimiya va antonimiyada baholash va odob me'yorlari, omonimiyada esa madaniy stereotiplar ta'siri kuchli ekanini ko'rsatadi. Ish tarjima va leksikografiya uchun nazariy xulosa beradi.

Kalit so'zlar: sinonimiya, antonimiya, omonimiya, lingvokulturologiya, qiyosiy tahlil, pragmatika, konnotatsiya

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda leksik birliklarni faqat nominativ ma'no doirasida emas, balki ularning madaniy tajriba, ijtimoiy odat va kommunikativ me'yorlar bilan uzviy bog'liqligida tadqiq etish barqaror yo'nalishga aylandi. Lingvokulturologiya aynan shu bog'liqlikni, ya'ni til birliklarida "madaniyatning izlari" qanday kodlanishi va nutqiy amaliyotda qanday ishga tushishini izohlaydi. Sinonim, antonim va omonimlar esa leksik tizimning uch muhim mexanizmini ifodalaydi: ma'no yaqinligi orqali tanlovni, qarama-qarshilik orqali baholash va konseptual chegarani, omonimiya orqali esa shakl birligi ostida ma'no ko'pligini hamda kontekstga qaramlikni namoyon qiladi. Shu sababli ushbu uch hodisaning lingvokulturologik qiyosiy tahlili ingliz va o'zbek tillarida muomala odobi, baholash strategiyalari, metaforik modellarning farqlanishi hamda tarjimada yuzaga keladigan ekvivalentlik muammolarini yanada aniqroq ko'rsatishi mumkin.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, ingliz tili global kommunikatsiyada, o'zbek tili esa milliy madaniy makonda faol ijtimoiy funksiyani bajaradi; ularning leksik tizimida sinonimlar tanlovi ko'pincha uslubiy noziklik va odob me'yorlariga bog'lanadi, antonimlar esa qadriyatlar tizimining "yo'l-yo'riq chiziqlari"ni belgilaydi, omonimlar esa yozma va og'zaki nutqda tushunmovchilik ehtimolini kuchaytirib, madaniy kontekstga tayanishni talab qiladi. Shu bilan birga mavjud tadqiqotlarda sinonimiya, antonimiya va omonimiya ko'pincha alohida-alohida semasiologik mezonlar asosida tavsiflanadi, lingvokulturologik izohlar esa epizodik ko'rinishda qoladi yoki faqat bitta til materiali bilan cheklanadi. Ayniqsa ingliz va o'zbek tillari kesimida uch hodisaning birgalikda, yagona metodologik doirada, konnotatsiya va pragmatik qiymatni markazga qo'ygan holda qiyosiy tahlili yetarli darajada tizimlashtirilmagan, bu esa ilmiy bo'shliqni yuzaga keltiradi [1; 2].

Maqolaning maqsadi ingliz va o'zbek tillarida sinonim, antonim va omonimlarning lingvokulturologik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish, ya'ni ularning ma'no tuzilishi, konnotativ komponenti, odob va baholash me'yorlari bilan aloqasi hamda kontekstda faollashish mexanizmlarini aniqlashdan iborat. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar bajarildi: birinchidan, sinonim qatordagi birliklarning uslubiy va pragmatik farqlanishi madaniy

me'yorlar bilan qanday bog'lanishi ko'rsatildi; ikkinchidan, antonim juftliklarning qadriyaviy va konseptual oppozitsiya yaratishdagi roli qiyosiy tavsiflandi; uchinchidan, omonim birliklarda tushunmovchilik xavfi va uning madaniy "skript"lar orqali bartaraf etilish yo'llari tahlil qilindi; to'rtinchidan, qiyosiy natijalardan tarjima va ikki tilli lug'atchilik uchun amaliy xulosalar chiqarildi.

Metodologiya

Tadqiqot metodologiyasi lingvokulturologik yondashuvning semasiologik va pragmatik tahlil bilan integratsiyasiga qurildi. Material tanlashda "korpusga yaqin" prinsip qo'llandi: zamonaviy badiiy nasr, ommabop publitsistika, rasmiy-idoraviy hujjatlar va og'zaki muloqotga xos dialogik parchalar ichidan ingliz va o'zbek tilida sinonim, antonim va omonim hodisalari yaqqol ko'rinadigan kontekstlar saralandi. Bunday heterogen material tanlovi leksik birliklarning faqat lug'aviy ma'nosini emas, balki ularning kommunikativ vaziyatga moslashishini, ijtimoiy rol va odob me'yorlari bilan bog'liq pragmatik yukini ham aniqlash imkonini beradi [3]. Materiallar ustida ishlashda kontekstual verifikatsiya usuli qo'llandi: har bir birlikning ma'nosi birgina misolga tayanmasdan, turli kontekstlarda takroriy kuzatuv orqali barqaror komponentlar va o'zgaruvchan komponentlarga ajratildi.

Analitik bosqichda komponent tahlil, semantik differensiallash va konnotatsion profil tuzish ishlari bajarildi. Komponent tahlil sinonim va antonimlarning denotativ yadrosini, differensial semalarini ajratishga yordam berdi; konnotatsion profil esa baholash, emotsionallik, uslubiy belgililik, ijtimoiy masofa va odob parametrlarini bir butun tizimda ko'rishga xizmat qildi. Omonimlar bo'yicha esa semantik identifikatsiya va disambiguatsiya mexanizmlariga e'tibor qaratildi: omonim shakl ostida qaysi ma'no faollashishi ko'pincha madaniy ssenariylar va tipik kollokatsiyalar orqali tezlashishi nazariy jihatdan asoslandi [4]. Qiyosiy metod sifatida ekvivalentlik tahlili tanlandi: ingliz tilidagi birliklarning o'zbek tilidagi mos tushishi to'liq ekvivalent, qisman ekvivalent va funksional ekvivalent turlariga ajratilib, ularning lingvokulturologik "yo'qotish" yoki "orttirma" holatlari tavsiflandi. Ushbu metodlar tanlanishining sababi shundaki, mavzu leksik tizimning ichki munosabatlarini ham, madaniy pragmatika bilan bog'liq tashqi omillarni ham birgalikda yoritishni talab qiladi [5; 6].

Natijalar

Sinonimiyaga oid natijalar shuni ko'rsatdiki, ingliz va o'zbek tillarida ma'no yaqinligi ko'pincha "bir xil denotat, turli ijtimoiy-axloqiy registr" ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ingliz tilida polite, courteous, respectful qatori umumiy "hurmat" semasini bo'lishsa-da, ularning ishlatilishi ijtimoiy masofa va institutsional vaziyatga ko'ra farqlanadi: polite kundalik muomalada neytralroq, courteous esa xizmat ko'rsatish va rasmiy muhitda ko'proq odob normasi sifatida kodlanadi, respectful esa ierarxik munosabatda subyektning ichki munosabatini ham bildiradi. O'zbek tilida ham hurmatli, ehtiromli, izzatli birliklari o'xshash qatorni hosil qiladi, biroq ularning madaniy yukida "kattaga hurmat", "marosimiy muomala" va "qarindoshlik-ijtimoiy yaqinlik" omillari kuchliroq ko'rinadi. Natijada sinonim tanlovi ikki tilda ham lingvokulturologik me'yorni aks ettiradi, ammo o'zbek tilida kollektiv ijtimoiy munosabatlar va yoshi ulug'lik parametri ko'proq "faollashtiruvchi" omil sifatida ajralib chiqdi [2; 7].

Shuningdek, baholovchi sinonimlar qiyosida ingliz tilida evaluativ spektr ko'pincha individual psixologik holat va shaxsiy tanlov bilan bog'langan bo'lsa, o'zbek tilida u ko'proq ijtimoiy maqbullik va odob mezonlari bilan qo'shaloq tarzda kelishi kuzatildi. Masalan, ingliz tilidagi frugal va stingy birliklari "tejamkorlik" denotatini bo'lishadi, biroq frugal ijobiy, stingy salbiy bahoni kuchaytiradi; o'zbek tilida tejamkor ijobiy, xasis salbiy bo'lsa-da, xasisning salbiyligi ko'pincha faqat iqtisodiy xulq emas, balki "mehmondo'stlik" kabi madaniy qadriyatga zid xatti-harakat sifatida konseptuallashtiriladi. Bu holat sinonimiyaning lingvokulturologik qatlamida ijobiy-salbiy baho til tizimi orqali emas, balki madaniy "ideal odam" modeli orqali mustahkamlanishini ko'rsatadi.

Antonimiyaga doir natijalar ikki tilda ham antonim juftliklar konseptual chegaralarni belgilashda universal mexanizm bo'lsa-da, oppozitsiyaning ichki motivatsiyasi va metaforik tayanchi ayrim segmentlarda farqlanishini aniqladi. Ingliz tilida success-failure oppozitsiyasi ko'pincha shaxsiy natija va raqobat ssenariyiga bog'lanib, nutqda individual agentlikni kuchli ta'kidlaydi;

o'zbek tilida muvaffaqiyat–muvaffaqiyatsizlik oppozitsiyasi ham mavjud bo'lsa-da, ko'p kontekstlarda “mehnat”, “nasiba”, “obro” kabi kollektiv baholovchi ramkalar bilan birga keladi va natijada antonim juftlik faqat natija emas, ijtimoiy maqom hamda “yuz” kategoriyasi bilan bog'lanadi. Yana bir kuzatuv shundaki, ingliz tilida direct–indirect oppozitsiyasi ko'plab kommunikativ vaziyatlarda “halollik” va “diplomatiya” o'qi bo'ylab baholanadi, o'zbek tilida esa to'g'ri–egri yoki ochiq–yopiq oppozitsiyalari ba'zan axloqiy me'yor bilan shunchalik yaqinlashadiki, kommunikativ strategiya emas, shaxsning “to'g'riligi” haqidagi hukmga aylanish ehtimoli ortadi. Bu natija antonimiyaning lingvokulturologik xususiyati sifatida oppozitsiya semantikasi ijtimoiy baholash institutlari bilan turlicha “qattiqlashishi” mumkinligini ko'rsatadi [6; 8].

Omonimiyaga oid natijalar esa ingliz va o'zbek tillarida tushunmovchilik manbalari bir xil emasligini ko'rsatdi. Ingliz tilida omonimiya ko'pincha historik fonetik yaqinlashuv va qisqa shakllar (masalan, bank kabi) bilan bog'liq bo'lib, disambiguatsiya kollokatsiya va sintaktik atrof orqali tez amalga oshadi. O'zbek tilida omonimiya manbalari orasida o'zlashmalar va ichki so'z yasash jarayonlari, shuningdek, yozuv va talaffuzdagi ayrim bixilliklar ta'siri seziladi; eng muhim jihat shundaki, omonim ma'nolardan qaysi biri faollashishini ko'pincha madaniy odatiy vaziyatlar “oldindan taxmin” qilib beradi. Masalan, ma'lum kommunikativ makonda ayrim birliklar “standart ssenariy” bilan birga keladi va tinglovchi shu ssenariy asosida ma'noni tanlaydi; agar ssenariy buzilsa, tushunmovchilik yuzaga chiqadi. Natijada omonimiyadagi noaniqlik til tizimining ichki muammosi bo'lib qolmay, lingvokulturologik kompetensiya darajasiga ham bog'lanadi [4; 9].

Qiyosiy ekvivalentlik nuqtayi nazaridan eng muhim natija shuki, sinonim qatorlari o'rtasida “bir-ikki so'z bilan yopiladigan” ekvivalentlik kam uchraydi. Ingliz tilidagi bir qator sinonimlar o'zbek tilida kontekstga qarab turli birliklar bilan beriladi, chunki o'zbek tilida uslubiy belgililik ko'pincha hurmat shakllari, murojaat birliklari va nutq odobi vositalari bilan birga ishlaydi; ingliz tilida esa xuddi shu farq ko'proq leksik tanlovning o'zida, yoki yumshatish strategiyalarida (hedging) jamlanadi [1; 3]. Antonimlarda ekvivalentlik nisbatan barqarorroq bo'lsa-da, baholovchi komponentning intensivligi ikki tilda bir xil taqsimlanmaydi. Omonimlarda esa ekvivalentlik ko'pincha imkonsiz: bir tilning omonimi ikkinchi tilda ikki yoki undan ortiq alohida leksema orqali ifodalanadi, shu sababli tarjimada “noaniqlikni saqlash” yoki “noaniqlikni bartaraf etish” kabi strategik tanlov paydo bo'ladi.

Muhokamalar

Olingan natijalar lingvokulturologik nazariya doirasida shuni ko'rsatadiki, leksik munosabatlar “sof semantika” bilan cheklanmaydi, balki til jamoasining qadriyatlari va kommunikativ odatlari bilan birgalikda ishlaydi. V. A. Maslova lingvokulturologik tahlilda til birliklarining madaniy axborot tashuvchilik funksiyasini markaziy deb ko'rsatadi, ya'ni so'z ma'nosi ko'pincha jamiyatning stereotip va konseptlari bilan to'ldiriladi [4]. Bizning tadqiqotda aynan sinonim tanlovining o'zida baholash me'yorlari bilan bog'liqligi Maslovaning ushbu pozitsiyasini ikki til materialida konkretlashtiradi: sinonim qator ichida “to'g'ri” variantni tanlash til bilishdan ko'ra kengroq, madaniy kompetensiyani talab qiladi. Biroq natijalar shuni ham ko'rsatadiki, madaniy axborot sinonimning o'zida doim bir xil darajada kodlanmaydi: ingliz tilida ko'pincha pragmatik yumshatish vositalari (modal birliklar, ehtimollik konstruksiyalari) sinonim tanlovining bir qismini “o'z zimmasiga” oladi, o'zbek tilida esa leksik tanlovning o'zi va murojaat-odob birliklari madaniy yukni ko'proq jamlaydi. Bu farq lingvokulturologiyada “kodlashning taqsimlanishi” masalasini, ya'ni madaniy ma'no qaysi til darajasida ko'proq zichlashishini alohida muhokama qilish zarurligini anglatadi.

Yu. D. Apresyan leksik semantika va pragmatika bog'liqligini, xususan, baholovchi komponentning “izohli semantika”da muhimligini ta'kidlab, so'z ma'nosi ko'pincha normativ-baholovchi axborotni ham o'z ichiga olishini ko'rsatadi [6]. Bizning natijalar frugal–stingy va tejamkor–xasis tipidagi qiyoslarda aynan baholovchi komponent lingvokulturologik mezonlarga ko'ra farqlanishini ochib berdi: salbiy baho bir tilda shaxsiy sifat sifatida, ikkinchi tilda esa ijtimoiy qadriyatlarga zid xulq sifatida qat'iyroq kodlanadi. Bu holat Apresyan ilgari surgan

“baholashning semantik institutsionallashuvi” g’oyasini qiyosiy reja uchun ham samarali metodologik tayanchga aylantiradi, chunki ekvivalent soʻzlar orasidagi nomuvofiqlik koʻpincha denotatsiyada emas, baholash darajasida yuzaga chiqadi.

Oʻzbek tilshunosligida til va madaniyat aloqasi masalalari, xususan, leksik birliklarning milliy mentalitet bilan bogʻlanishi S. Moʻminov va Sh. Rahmatullayev tadqiqotlarida turli koʻrinishlarda yoritilgan boʻlib, unda soʻz maʼnosining uslubiy va konnotativ qatlamlarini izohlashning ilmiy ahamiyati koʻrsatib beriladi [2; 7]. Bizning tahlilda ushbu yondashuv sinonim va antonimlarning “odam” konsepti atrofida toʻplangan segmentlarida ayniqsa sezildi: oʻzbek tilida ijtimoiy rol, yoshi ulugʻlik, hurmat kategoriyasi leksik tanlovda doimiy filtr vazifasini bajaradi. Bu natija oʻzbek tili leksik tizimida lingvokulturologik parametrlar faqat mavzuli leksika bilan cheklanmasdan, umumiy baholovchi va muomala leksikasida ham tizimli ekanini koʻrsatadi.

Ingliz tilshunosligi anʼanalarida esa leksik munosabatlar koʻpincha maʼno tarmoqlari va kognitiv ramkalar doirasida izohlanadi. G. Lakoff metafora va konseptual tuzilmaning til birliklarida qanday namoyon boʻlishini koʻrsatib, oppozitsiyalar va baholashlar koʻpincha tanaviy tajribaga tayangan konseptual xaritalar orqali shakllanishini asoslaydi [5]. Bizning antonimiyaga oid natijalar oppozitsiyaning metaforik tayanchi bir xil boʻlishi mumkinligini, biroq uning ijtimoiy baholash bilan “qotishi” darajasi turlicha ekanini koʻrsatadi: masalan, direct–indirect kabi oppozitsiya ingliz tilida kommunikativ strategiya sifatida moslashuvchanroq, oʻzbek tilida esa ayrim kontekstlarda axloqiy hukmga yaqinlashadi. Bu farq kognitiv-metaforik modelning oʻzi yetarli emasligini, uni ijtimoiy odat va etik normalar bilan bogʻlash zarurligini anglatadi.

Omonimiya boʻyicha natijalar A. A. Reformatskiy va I. V. Arnoldning leksik tizimdagi shakl-maʼno munosabatlari haqidagi qarashlari bilan uygʻunlashadi: omonimiya koʻpincha kontekst orqali boshqariladi, ammo kontekstning “yetarliligi” kommunikativ tajriba va kollokatsion kutilmalar bilan belgilanadi [8; 9]. Bizning tahlilda omonim maʼnoni tanlashda madaniy ssenariylar rolini alohida taʼkidlash shuni koʻrsatadiki, disambiguatsiya faqat grammatik yoki sintaktik koʻrsatkichlar bilan emas, balki odatiy vaziyatlar haqidagi kollektiv bilim bilan ham taʼminlanadi. Bunday yondashuv tarjima amaliyotida ayniqsa muhim: tarjimon omonimning “atayin qoldirilgan noaniqligi”ni ham, “tasodifiy noaniqligi”ni ham farqlashi, kerak boʻlsa, ikkinchi tilda qayta kodlash strategiyasini tanlashi lozim.

Umuman, muhokama natijalari shuni koʻrsatadiki, sinonimiya, antonimiya va omonimiya lingvokulturologik nuqtayi nazardan bir-birini toʻldiruvchi uch koʻzgudir: sinonimiya madaniy meʼyorlar boʻyicha tanlovni, antonimiya qadriyaviy chegaralashni, omonimiya esa kontekst va kollektiv bilimga tayangan maʼno tiklashni koʻrsatadi. Ushbu uchlikni qiyosiy reja asosida birgalikda tahlil qilish leksik tizimning “madaniy sezgir” nuqtalarini aniqroq belgilashga imkon berdi va bu holat nazariy jihatdan lingvokulturologiyaning metodik apparatini leksik munosabatlar bilan boyitadi [1; 4].

Conclusion

Tadqiqot ingliz va oʻzbek tillarida sinonim, antonim va omonimlarning lingvokulturologik xususiyatlari tizimli ravishda namoyon boʻlishini koʻrsatdi. Sinonim tanlovi ikki tilda ham pragmatik va uslubiy mezonlar bilan belgilanadi, biroq oʻzbek tilida hurmat, ijtimoiy masofa va kollektiv baholash parametrlarining roli kuchliroq; ingliz tilida esa yumshatish va institutsional registrlar koʻproq leksik hamda pragmatik vositalar oʻrtasida taqsimlanadi. Antonim juftliklar konseptual chegaralarni belgilash bilan birga, qadriyaviy baholashni turlicha intensivlikda kodlashi aniqlandi: ayrim oppozitsiyalar oʻzbek tilida axloqiy hukmga yaqinlashish ehtimoli bilan ajralib turadi. Omonimiyada esa noaniqlikni bartaraf etish mexanizmlari kollokatsiya va sintaktik koʻrsatkichlar bilan bir qatorda, madaniy ssenariylar va tipik vaziyatlar haqidagi kollektiv bilimga ham tayanishi isbotlandi. Ushbu xulosalar tarjima amaliyotida ekvivalentlikni faqat denotatsiya asosida emas, konnotatsiya va kommunikativ meʼyorlar asosida tanlash, ikki tilli lugʻatlarda esa sinonim qatorlarni registr va odob parametrlarini koʻrsatgan holda berish zarurligini asoslaydi. Kelgusida tadqiqotni katta hajmli milliy korpuslar asosida statistik-pragmatik tekshiruv bilan kengaytirish, shuningdek, frazeologik sinonimiya va antonimiya

doirasida lingvokulturologik farqlarni alohida yo'nalish sifatida chuqurlashtirish maqsadga muvofiq.

References:

- Karimov A. Til va madaniyat: lingvokulturologik yondashuv. Toshkent, Fan, 2019. 256 b.
- Mo'minov S. O'zbek tilida so'z ma'nosi va konnotatsiya muammolari. Toshkent, O'zbekiston, 2016. 212 b.
- Wierzbicka A. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. Berlin, Mouton de Gruyter, 2003. 502 p.
- Маслова В. А. Лингвокультурология. Москва, Академия, 2001. 208 с.
- Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago, The University of Chicago Press, 2003. 276 p.
- Апресян Ю. Д. Избранные труды. Том 1: Лексическая семантика. Москва, Языки русской культуры, 1995. 472 с.
- Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli leksikologiyasi. Toshkent, Universitet, 2018. 304 b.
- Реформатский А. А. Введение в языковедение. Москва, Аспект Пресс, 2004. 536 с.
- Arnold I. V. The English Word. Moscow, Vysshaya shkola, 1986. 295 p.